

Rüdiger Haude

Transcendente meditaties over de IJzeren Rijn. Grenssymboliek en verzet in Vlodrop-Wegberg

Wat is een grens? Wat betekent die voor de mensen die ermee te maken hebben? Hoe verandert een grens mensen en hoe veranderen zij een grens? Om deze vragen te beantwoorden kunnen wij voortbouwen op het interdisciplinaire grensonderzoek, dat zich in de laatste twee decennia sterk heeft ontwikkeld. In de cultuurwetenschappen is men het er tegenwoordig over eens dat een staatsgrens niet zozeer als markering, maar eerder als bepalend element in een grensgebied moet worden bestudeerd; dat het onderzoek niet moet uitgaan van de centra van de betreffende nationale staten, maar van de periferieën, dus van het grensgebied zelf; dat grensgebieden niet als statisch, maar als dynamisch moeten worden opgevat, en dus het best in een diachronisch perspectief kunnen worden bestudeerd; en dat het zinvoller is beide zijden van een grens tezamen, in hun onderlinge wisselwerking te onderzoeken.¹ Grenzen worden tegenwoordig als sociale constructies beschouwd, die door menselijk handelen steeds opnieuw betekenis krijgen en waar in het bijzonder (staats)macht tot gelding wordt gebracht.² Maar misschien zijn zij tegelijk nog iets anders, namelijk plaatsen waar deze macht demonstratief wordt *bestreden*, met andere woorden: oorden van *verzet*.

Smokkel is zo'n wijdverbreid tegen de regels van de staat gerichte activiteit in grensgebieden, waarnaar veel onderzoek is verricht. In haar interessante studie over de binnengrenzen van het Oostenrijkse keizerrijk in de negentiende eeuw heeft Edith Saurer laten zien hoe in het kielzog van de smokkel een tegen de staat gerichte cultuur kon ontstaan, die hele dorpen omvatte.³ De grensonderzoeker Julian Minghi heeft de oppositionele houding van grensgebieden twintig jaar geleden beschreven voor de Frans-Italiaanse grensregio *Alpes Maritimes*, waar men gemeenschappelijk verzet bood tegen de vorming van een grensoverschrijdend natuurpark door de centrale staten. Hij concludeerde:

[...] national borderlands [...] team together in their own self-interest across the border to protect themselves from policies which, in a spirit of international cooperation, can work to the detriment of the borderland community.⁴

1 Michiel Baud en Willem van Schendel, 'Toward a Comparative History of Borderlands', *Journal of World History* 8 (1997) 211-242; Hastings Donnan en Thomas M. Wilson, *Borders. Frontiers of identity, nation and state* (Oxford en New York 1999).

2 *Ibidem*, 1; Anja Dohmen, 'Biografische Formen und Funktionen von Raum', in: Jac van den Boogard e.a. (red.), *Grenz-Controle, Grens-Kontrolle. Aachen, Eupen, Maastricht / Oral Histories* (Remscheid 2008) 223-239, aldaar 231.

3 Edith Saurer, *Straße, Schmuggel, Lottospiel. Materielle Kultur und Staat in Niederösterreich, Böhmen und Lombardo-Venetien im frühen 19. Jahrhundert* (Göttingen 1989).

4 Julian V. Minghi, 'From conflict to harmony in border landscapes', in: Dennis Rumley en Julian V. Minghi (ed.), *The geography of border landscapes* (Londen/New York 1991) 15-30, aldaar 29.

In deze voorbeelden speelden regionale en klassenidentiteiten een veel belangrijker rol dan nationale, zoals in het Duits-Nederlandse grensgebied. Dat was na 1945 sterk beïnvloed door de Duitse inval van Nederland in mei 1940 en de nationaalsocialistische bezetting daarna. Sinds 1945 was deze grens niet alleen een staats- en taalgrens, maar ook een sterke mentale scheidslijn tussen twee naties. In de decennia daarna is deze situatie duidelijk veranderd. Men kan dit veranderingsproces beschrijven met behulp van de typologie die Oscar J. Martínez in 1994 aan de hand van ontwikkelingen aan de grens tussen Mexico en de Verenigde Staten heeft ontworpen. Naar de mate van grensoverschrijdende interactie maakt Martínez onderscheid tussen 'vervreemde', 'coëxistente', 'interdependente' en 'geïntegreerde' grensgebieden.⁵ In het laatste geval hebben de betrokken staten een deel van hun soevereiniteit opgegeven en is een internationale oriëntatie in de plaats gekomen van een nationale.⁶ Er zijn verschillende pogingen geweest om de typologie van Martínez toe te passen op de Euregio Maas-Rijn, maar deze pogingen leidden tot volkomen tegengestelde uitkomsten. Zo vond Anja Dohmen dat deze grensregio sinds 1945 alle typen van 'vervreemd' tot en met 'geïntegreerd' had doorlopen.⁷ Hans Knippenberg kwam daarentegen tot de conclusie dat de delen van de Euregio op zijn hoogst als 'coëxistente' grensregio's kunnen worden beschouwd.⁸

Deze uiteenlopende interpretaties kunnen een gevolg zijn van het feit dat de betekenis van de grens zelf ambivalent en tegenstrijdig is. Het hangt er maar vanaf waar men vanuit gaat: de formele regelingen en het overheidsoptreden of het handelen en de waarneming van de lokale bevolking. Ad Knotter heeft deze ambivalentie de 'paradox van de grens' genoemd: juist omdat de grens een scheidslijn is, fungeert zij ook als brug. De verschillen aan beide zijden van de grens brengen mensen ertoe de grens over te gaan om gebruik te maken van de relatieve voordelen aan de andere zijde. Een relatief gesloten grens kan dus veel grensoverschrijdende interactie uitlokken; vermindering van verschillen kan deze brugfunctie aantasten.⁹ Martínez veronderstelt daarentegen dat transnationale interactie opbloeit waar grensverkeer vrijer wordt.¹⁰

Dit artikel wil een bijdrage leveren aan deze discussie. Ik zal laten zien dat er in feite *verschillende* grensparadoxen aan het werk zijn en dat er, afhankelijk van de invalshoek, verschillende typen grenzen volgens Martínez' typologie *tegelijk* waarneembaar kunnen zijn. Een van de bevindingen van Martínez en andere

5 Oscar J. Martínez, *Border People. Life and Society in the U.S.-Mexico Borderlands* (Tucson 1994) 6-7.

6 *Ibidem*, 9.

7 Anja Dohmen, "Och, das hat mir nichts ausgemacht". Mit Oral History auf der Spur des biographischen Raumbezugs einiger Grenzlandbewohnerinnen im Dreiländereck zwischen Deutschland, Belgien und den Niederlanden (Magisterarbeit, RWTH Aachen 2002) 37-38; *Idem*, 'Biografische Formen und Funktionen von Raum', 232.

8 Hans Knippenberg, 'The Maas-Rhine Euroregion: A Laboratory for European Integration?', *Geopolitics* 9 (2004) 608-626, aldaar 621.

9 Ad Knotter, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 46 (2001) 159-174.

10 Martínez, *Border People*, 10.

beoefenaren van de grensstudies kan ik alvast bevestigen: onafhankelijk van de intensiteit van de grensoverschrijding bestaat er zoets als een *borderland milieu*, waarin de verbindingen van de bewoners met hun burens aan de andere kant van de grens sterker zijn dan die met hun landgenoten in het nationale kerngebied.¹¹

Hastings Donnan en Thomas Wilson beschrijven grensgebieden als ‘culturele landschappen die vaak de fysieke grenzen van een staat overschrijden en weerstand bieden aan de macht van de staatsinstellingen’.¹² Culturele landschappen of ‘betekenislandschappen’, zoals ik ze liever noem, kan men op geheel verschillend niveau onderzoeken. In een macrobenadering kan bovenstaande typologie zeker bruikbaar zijn, maar vele relevante details gaan dan verloren. Als aanvulling op dit macroperspectief is hier daarom gekozen voor een microscopisch onderzoek in een betekenisvolle grensregio van slechts enkele vierkante kilometer. Het grensgedeelte dat de gemeente Vlodrop (thans deel van Roerdalen) met de westelijke delen van de huidige stad Wegberg, vooral met Dalheim-Rödgen, verbindt, is niet willekeurig gekozen. In dit kleinschalige gebied komen bijzondere elementen van de grens als specifiek cultuurlandschap naar voren. Het is vol van transnationaal vervlochten betekenissen.

Vlodrop-Wegberg

De huidige grens tussen Roerdalen-Vlodrop en Wegberg is sinds 1815 staatsgrens. De plaats Vlodrop hoorde sedert de Vrede van Utrecht (1713) tot aan de verovering door Frankrijk (1795) tot de Republiek der Verenigde Nederlanden. Wegberg en het omliggende gebied behoorde in die tijd deels tot het hertogdom Gulik en deels tot het Habsburgse hertogdom Gelre, dus tot de Oostenrijkse Nederlanden. Als officiële taal gold hier het Nederlands, dat nog tot ver in de negentiende eeuw in het kerkelijke leven gehandhaafd bleef.¹³ Na de nieuwe Europese grensregeling in 1815 begon echter aan beide zijden van de nu Pruisisch-Nederlandse grens een geleidelijk proces van *nation building*, dat ook vorm gaf aan de nationale identiteiten van de grensbewoners.¹⁴

Zoals overall aan de Duits-Nederlandse grens betekende de periode van de Duitse bezetting een ingrijpende cesuur in de bilaterale betrekkingen. Na het jaar 1945 kan men het grensgebied als ‘vervreemd’ in de zin van Martínez beschouwen. De in Limburg aanwezige voorstanders van annexatie van Duits gebied als compensatie voor de aangerichte schade, waren ook in Vlodrop te horen. In december 1945 antwoordde de burgemeester op een enquête daarover van het Economisch Technologisch Instituut in Limburg (ETIL) dat het bestaande

11 *Ibidem*, 10-24.

12 Donnan en Wilson, *Borders*, 4.

13 Klaus Egert, *Zur Geschichte der Schreibsprachen in Stadt und Amt Erkelenz vom 16. bis 19. Jahrhundert* [Schriften des Heimatvereins der Erkelenser Lande 14] (Erkelenz 1994).

14 Vgl. Piet Orbons en Lou Spronck, ‘Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces’, in: Ad Knotter (ed.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit. (Her)uitgegeven ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (Zwolle 2009) 33-60, aldaar 57-60.

grensverloop weliswaar geen 'moeilijkheden' meebracht, maar hij beval niettemin aan onder meer de Duitse gemeente Elmpt te annexeren, vanwege de daar te exploiteren steenkool.¹⁵

Aan dit soort bespiegelingen kwam een eind met de grensregeling van 1949,¹⁶ die in het hier besproken gebied niet tot noemenswaardige grensverschuivingen leidde. Nu ging het er in verband met de grens alleen nog om de oorlogsschade aan de grensobjecten te herstellen. In 1950 wees de marechaussee het gemeentebestuur erop dat de gemeente verplicht was de grensmarkeringen te onderhouden.¹⁷ In 1963 maakte de burgemeester van Vlodrop met een voorbeeld opnieuw duidelijk hoe belangrijk een duidelijke grensmarkering in die tijd nog was:

Het duidelijk markeren van de grens is mijns inziens zeer aanbevelingswaardig. Ter illustratie diene het voorbeeld waarbij verleden jaar op de Meinweg een Nederlandse stroper door een Duitse douanier aangeschoten werd, waarbij tussen de Nederlandse en Duitse politie verschil van mening ontstond over de vraag of bedoelde Duitser bij het afvuren van het schot op Nederlands grondgebied gestaan had, alsmede of bedoelde stroper zich op Nederlands grondgebied bevond toen hij getroffen werd.¹⁸

In deze tijd was er echter al een burgerbeweging opgekomen, die de afschaffing van juist deze grens nastreefde. In 1959 demonstreerden Nederlandse studenten in de directe omgeving, aan de grensovergang tussen Posterholt en Karken, voor de opheffing van de grens door een grenssteen uit de grond te trekken. Bij deze grensovergang werd bovendien sinds 1961 een jaarlijks 'grenslandfeest' als *Völkerfreundschaftsfest* gevierd, waarop onder meer een 'grenslandkoningin' werd gekozen. De Europese dimensie van deze bijeenkomsten werd benadrukt door het hijsen van de vlaggen van 36 landen door scholieren.¹⁹

Omstreeks dezelfde tijd kwam er ook een beweging op gang om jumelages met partnersteden in Europa aan te gaan. Het stadsbestuur van Wegberg stelde in 1962 vast: 'Deutsch-niederländische Städteverschwisterungen gab es bislang nur in ganz wenigen Fällen'.²⁰ Halverwege de jaren 1960 slaagde Wegberg

15 Gemeentearchief Vlodrop (GAV), 4.07.151: Landsgrenzen, Burgemeester van Vlodrop aan Economisch Technologisch Instituut in Limburg, 18-12-1945.

16 Horst Lademacher, 'Die Niederlande und Deutschland 1945-1949. Wirtschaftsfragen und territoriale Korrekturen', in: Wilfried Ehbrecht und Heinz Schilling (ed.), *Niederlande und Nordwestdeutschland. Studien zur Regional- und Stadtgeschichte Nordwestkontinentaleuropas im Mittelalter und in der Neuzeit. Franz Petri zum 80. Geburtstag* [Städteforschung, Reihe A, 15] (Keulen en Wenen 1983) 456-511; Wolfgang Woelk, 'Die niederländischen Grenzkorrekturen 1949-1963 in der Politik des Landes Nordrhein-Westfalen und in ihrer Wirkung auf die Bevölkerung der Auftragsverwaltungsgebiete', *Geschichte im Westen* 9 (1994) 32-51.

17 GAV, 4.07.151: Landsgrenzen, 2e Divisie, Koninklijke Marechaussee (G. Seppen) aan Burgemeester van Vlodrop, 16-6-1950.

18 *Ibidem*, Burgemeester van Vlodrop aan Commissaris der Koningin in de provincie Limburg te Maastricht, 26-9-1963.

19 Fr. Leyendeckers, 'Grensfeest Posterholt-Karken', *Roerstreek* 1 (1969) 140-141.

20 Stadtarchiv Wegberg (StAW): Stadt Wegberg, Nr. 20 (Städtepartnerschaften, 1962-1978), Auszug aus den Kommunalpolitischen Blättern, Heft 14, 25-7-1962.

Symbolische verwijdering van een grenssteen in Karken-Posterholt, 1959. Uit: Roerstreek (1969).

er echter in een partnerschap te beginnen met de nabijgelegen Nederlandse gemeente Echt, nadat er contacten waren gelegd met een daar wonende uitgebreide familie 'Van Wegberg'. In 1971 werd een formeel partnerschap aangegaan, waarbij ook het Belgische Maaseik was betrokken. De drievuldigheid en de geografische nabijheid van deze drie partners maakten deze jumelage bijzonder. Toch was die niet bedoeld als regionale verbintenis, maar eerder 'im Interesse der Völkerfreundschaft' en om 'die europäischen Einigungsbestrebungen [zu] unterstützen', zoals het in de op 13 november 1971 ondertekende overeenkomst werd geformuleerd.²¹ Deze Europese motivatie lag ook ten grondslag aan de omverwerping van de grenssteen in Posterholt. Men zou dit kunnen zien als een poging een 'coëxistente' grensregio in de zin van Martínez tot stand te brengen.

In november 1966, dus in de periode waarin ook de jumelage tussen Wegberg en Echt werd voorbereid, overlegden de besturen van Vlodrop en Melick-Herkenbosch (beide tegenwoordig deel van Roerdalen) met het Amt Myhl (later grotendeels opgenomen in de nieuw gevormde stad Wegberg) voor het eerst over de oprichting van een binationaal natuurpark met grensoverschrijdende wandelpaden. Het grensoverschrijdende *Naturpark Maas-Schwalm-Nette* werd in 1977 officieel als 'grenspark' opgericht. De in de gemeenten Herkenbosch en Vlodrop gelegen Meinweg werd pas in 1990 tot nationaal park verklaard, als onderdeel van het natuurpark Maas-Schwalm-Nette, maar al in 1978 werd dit in de bronnen genoemd als beschermd natuurgebied.²²

Men zou kunnen beweren dat de incorporatie van de Meinweg in een internationaal natuurpark aansloot bij de geschiedenis van dit bosgebied. De

²¹ StAW, Bestand: Gemeinde Wegberg, Nr. 227, Urkunde, 13-11-1971.

²² GAV, 1.853.1: Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig. Ministerie van Landbouw en Visserij, Hoofdingenieur-Directeur voor Landinrichting, Grond- en Bosbeheer in de Provincie Limburg (J. Molenaars) aan Directeur van de Rijksgebouwendienst in de directie Noord-Brabant en Limburg te 's-Hertogenbosch, 27-11-1978.

Het College St. Ludwig 1909-1979

In sommige verhalen bestond er al sinds 1909 aan de grens tussen Vlodrop en Dalheim-Rödgen een instelling die dan wel niet voor de opheffing van de grens had gezorgd, maar toch op z'n minst voor goed nabuurschap: het door Duitse franciscanen monniken in de Meinweg opgerichte *Kolleg St. Ludwig*, waar mannelijke Duitse scholieren tot priester werden opgeleid. 'Eine deutsche Schule', schreef de rector van het college Rainer Middels in 1959 in het jubileumboek van de school, 'vor allem wenn sie die Größe unserer Anstalt besitzt und in der ganzen Umgebung in hoher Achtung steht, ist schon an sich ein Brückenbauer von Volk zu Volk'.²⁵ Na een korte schets van de voorgeschiedenis van de school tot 1945 zal ik onderzoeken of deze uitspraak staande kan worden gehouden.

Toen het College St. Ludwig in Vlodrop in 1909 werd geopend, had de school al een kleine odyssee achter zich. De school was in 1870 in het Silezische Annaberg opgericht, maar moest al na vijf jaar uit Pruisen vertrekken. Als gevolg van de zogenaamde *Kulturkampf* moesten alle kloostervestigingen die zich niet met ziekenzorg bezighielden, worden opgeheven. De school werd eerst naar Watersleyde bij Sittard en in 1882 naar Harreveld in Overijssel verplaatst. Hoewel de *Kulturkampf* in het begin van de twintigste eeuw allang was geëindigd, gaf men er 'uit voorzichtigheid'²⁶ de voorkeur aan de definitieve plaats van vestiging te kiezen aan de Nederlandse kant van de grens. De gunstige ligging aan de spoorweg tussen Roermond en Mönchengladbach speelde daarbij een belangrijke rol.²⁷

In 1926 werd het college erkend als *Deutsche Schule im Ausland*, waardoor het sindsdien zelf examens kon afnemen. In 1938 werd deze status echter weer ongedaan gemaakt. Door deviezen- en paspoortmaatregelen van de nationaal-socialistische Duitse regering was het schoolbezoek aan het college door Duitse scholieren bovendien al eerder bemoeilijkt. In 1940 werd de school daarom opgeheven. Tijdens de bezetting werd het gebouwencomplex deels door de *Waffen-SS* gebruikt. Daarnaast werden er tijdens de Tweede Wereldoorlog levensmiddelen voor de Duitse luchtmacht opgeslagen en werd het als noodhospitaal ingericht. Tussen 1943 en 1951 werd de kloostervleugel door Nederlandse franciscanen bewoond.

In zijn eerder geciteerde bijdrage aan het jubileumboek van 1959 meende rector Middels dat de functie van de school als bruggenbouwer was toegenomen omdat er niet alleen *inlandsdeutsche Jungen* werden opgeleid. Hij somde op:

25 *Kloster St. Ludwig 1909-1959. Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Kollegs St. Ludwig zu Vlodrop* (Werl 1959) 49.

26 Rita Mülleijans-Dickmann, 'Een "grensoverschrijdend" monument. De bouwgeschiedenis van het voormalig college der franciscanen "St. Ludwig" in Vlodrop (NL)', *Nachbarschaft im Grenzraum. Informaties uit het gebied van de werkgemeenschap Grensland Kreis Heinsberg-Limburg* (1997/3) 1-5, aldaar 2.

27 'Die Gründungs- und Baugeschichte des Kollegs St. Ludwig', in: *Festschrift zur Bröfning des Kollegs der PP. Franziskaner St. Ludwig bei Dalheim (Rheinland) am 4. Oktober 1909* (Münster 1909) I-XVI, aldaar IV.

In der Zeit von 1926 bis 1940 zählten wir unter den Schülern der Anstalt: 13 Brasilianer, Söhne von Kolonisten deutscher Abstammung (11 machten die Reifeprüfung), 18 Sudetendeutsche, von denen zwei das Reifezeugnis erwarben, 8 Saarländer [...], 2 Lothringer, 5 Niederländer, 1 Belgier [...]. Hinzu kamen 3 Chinesen als Hospitanten.²⁸

Alles bij elkaar geeft deze lijst de indruk dat er niet zozeer bruggen *von Volk zu Volk* werden gebouwd, maar dat er veeleer voor het *Deutschtum im Ausland* werd gezorgd. Daarmee had de school eerder de functie van een soort militair bruggenhoofd dan van brugverbinding. Dat Middels het nationalistische begrip *Deutschtum im Ausland* in 1959 in het voorbijgaan gebruikte in de context van de veronderstelde bruggenbouw door het college,²⁹ illustreert de breuk in het publieke vertoog die zich in deze jaren aankondigde, maar nog niet had doorgezet.

Als er in 1962 kon worden geschreven: 'Bis zu Anfang des Krieges 1939 war die Kirche eine der besuchtesten der ganzen Gegend. Dann wurde der Zugang für Deutsche an der Grenze gesperrt',³⁰ dan wijst dit er toch in de eerste plaats op dat veel bewoners aan de Duitse zijde van de grens de kloosterkerk bezochten, niet dat er veel grensoverschrijdende contacten tussen Duitsers en Nederlanders waren. Toch herinnert een pater die in de jaren 1920 leerling van het college was dat er in zijn tijd wel contact met de Nederlandse omgeving was. Men zou regelmatig naar Roermond gelopen zijn, maar moest daarvoor in de zomer een lange broek aan in plaats van de gebruikelijke korte; die zou daar niet correct zijn gevonden.³¹

Het lijkt erop dat zelfs dit soort ontmoetingen na de heropening van het college in 1951 niet meer plaatsvonden. Werinhard Einhorn, die van 1951 tot 1954 leerling op het college was en later rector werd, herinnert zich van zijn schooltijd: 'als school hebben we nauwelijks iets met Nederland te doen gehad'.³² Ook het jubileumboek van 1959 bevestigt het idee van de school als bruggenbouwer voor de jaren 1950 niet. In het deel van het boek waarin leerlingen schrijven over 'Was wir so treiben', komen geen contacten met Nederlanders voor. Het boek wordt ingeleid met begroetingen door vertegenwoordigers van de franciscanen uit Rome en Duitsland, door de Duitse consul in Maastricht, en door een vertegenwoordiger van de onderwijsministers van de Duitse *Länder* - een Nederlandse begroeting ontbreekt.³³

Een zekere 'Kommunikation mit der Außenwelt', zoals men het in St. Ludwig zelf formuleerde, zou zich relatief vroeg rondom de sacramentsprocessies hebben voorgedaan, waaraan volgens een bericht uit 1968 '[sich] Jahr für Jahr mehr Gläubige aus der deutschen und holländischen Umgebung beteiligen'.

28 *Kloster St. Ludwig 1909-1959*, 49-50.

29 *Ibidem*, 50.

30 Josef Dahmen, 'Kloster und Kolleg St. Ludwig bei Dalheim', *Heimatkalender der Erkelener Lande* (1962) 163-165.

31 Peter Munnix, 'College St. Ludwig in Vlodrop', *Roerstreek* 11 (1979) 8-20, aldaar 20.

32 *Ibidem*, 18.

33 *Kloster St. Ludwig 1909-1959*, 3-7.

De jaarlijkse nieuwsbrieven voor 'Eltern und Wohltäter des Kollegs' berichten bovendien in 1967 over een voordracht van drs. Jo Hansen uit Roermond over het thema 'Der limburgische Mensch'. In 1968 volgde een meer praktische samenwerking tussen het schoolorkest en zangvereniging 'Ons Genoegen' uit Vlodrop.³⁴ Dit zou als een stap naar een 'coëxistente' grensregio kunnen worden gezien.

In het schooljaar 1970 werd de school ook voor externe leerlingen opgesteld. De externen kwamen echter uitsluitend uit het Duitse gebied in de omgeving van het college. In oktober 1976 kondigden de paters aan dat de school geen nieuwe leerlingen meer zou aannemen en dat die in 1979 zou worden opgeheven. Als motief werd aangevoerd dat het College St. Ludwig te weinig financiële middelen van de Duitse overheid ontving. Daarop ging in de woorden van Peter Munnix, 'een storm van protest door het Nederlands-Westduitse grensgebied'.³⁵ Deze storm werd vooral door de regionale elites aangewakkerd, het meest aan de Duitse kant van de grens. Hier werd eenstemmig in de kranten en in schriftelijke uitlatingen, zoals die van CDU-parlementariër Spies von Bülesheim, aangevoerd dat er een tegenstelling was tussen de sluiting van de Duitse school op Nederlands grondgebied en het proces van afschaffing van de West-Europese staatsgrenzen dat in die tijd op gang kwam. De *Erkelenzer Volkszeitung* noemde deze gelijktijdigheid een 'Paradox in Europa', maar hanteerde daarbij zelf paradoxale argumenten:

Abgesehen von einer jedem Bürger unverständlich bleibenden Schreibtisch-Strategie mutet es im Zeichen des 'Weges nach Europa' und angestrebter Wahlen zum Europa-Parlament geradezu paradox an, welche anti-europäische Einstellung das Auswärtige Amt in Bonn dem Bemühen entgegenhält, von dieser Seite die notwendige finanzielle Hilfe für eine 'Schule im Ausland' zu erhalten, die ein paar Steinwürfe weit von der Landesgrenze auf niederländischer Seite liegt und ausschließlich von deutschen Schülern besucht wird.

Het commentaar citeerde vervolgens uit de motivatie van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken dat alleen in het geval van een *Begegnungsschule*, dus een binationale instelling, een verhoging van de financiële bijdragen gerechtvaardigd zou zijn.³⁶ Blijkbaar vond de *Erkelenzer Zeitung* het feit dat er op St. Ludwig uitsluitend Duitse leerlingen werden opgeleid in het geheel niet in strijd met de 'weg naar Europa'. Ook Spies von Bülesheim schreef in een brief aan Günter Heidecke, de Keulse *Regierungspräsident* en voorzitter van de Euregio Maas-Rijn in oprichting, over een 'unglücklichen Zusammentreffen mit unseren Bemühungen in der Euregio um einen Abbau der Grenzen', alsof de vestiging

34 StAW, Bestand: Stadt Wegberg, Nr. 125. Kolleg St. Ludwig, Rundbrief an die Eltern und Wohltäter des Kollegs, im Advent 1967; *Ibidem*, im Advent 1968.

35 Munnix, 'College St. Ludwig in Vlodrop', 15.

36 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Erkelenzer Volkszeitung* 8-10-1976: 'Kolleg St. Ludwig muß nun schließen'.

van het College St. Ludwig in Vlodrop niet juist aan het bestaan van de grens te danken was geweest.³⁷ De argumentatie tegen de sluiting van de school werd verbonden met een veronderstelde overwinning van grens, maar de vestiging van deze Duitse school op Nederlands grondgebied had juist gebruikgemaakt van de grens en was dus eerder een bevestiging daarvan. Het is een treffende illustratie van de 'paradox van de grens'.

De burgemeester van Vlodrop, F.M. Fey, beklagde zich eveneens over de sluitingsplannen. Volgens hem werd er

weliswaar veel gesproken over Europese samenwerking, Euregio's etc., maar hiervan komt in de praktijk nog weinig terecht. Het enkele feit dat dit Duitse gymnasium 500 meter over de Duitse grens in Nederland gebouwd is, belemmert een subsidiëring als Duits onderwijsinstituut. Daardoor gaat deze onderwijsinstelling, van grote wetenschappelijke en culturele betekenis, definitief verloren.³⁸

Naast het culturele verlies bracht Fey ook het wegvallen van de bijdragen van de Nederlandse staat voor bij de school betrokken personen naar voren.³⁹ In het conflict blijkt dat de grens tussen de strijdende partijen niet samenviel met de staatsgrens, hoewel die voortdurend in de redenering werd betrokken.

De vele inspanningen om de financiën van de school zeker te stellen waren overigens van meet af aan zinloos. Zoals de paters al snel duidelijk maakten, was de belangrijkste reden voor de sluiting van het college het gebrek aan aanwas bij de franciscanen. Daardoor was de orde gedwongen de opleidingsactiviteiten meer te concentreren. In een brief aan de voorzitter van het stadsgewest Roermond, Th.H. de Loo, verbond de bevoegde Saksische provinciaal van de orde, Hermann Schalück, dit uitgangspunt met de wens

daß wir mit Ihnen über die Frage in Kontakt bleiben, wie wir das Kolleg St. Ludwig am besten für die Interessen der Bevölkerung beiderseits der Grenzen einsetzen, nachdem unsere Schule im Jahre 1979 ausgelaufen ist. In dieser Frage stehen wir erst am Beginn der Überlegungen.⁴⁰

De uitkomst van al deze overwegingen was dat het gebouwencomplex voor bijna 15 miljoen gulden aan de Nederlandse staat werd verkocht, die er een opleidingcentrum voor de mobiele eenheid van de gemeentepolitie wilde onderbrengen.⁴¹

37 *Rheinische Post* 30-10-1976: 'St. Ludwig dient Schulwesen des Landes'.

38 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig, Burgemeester aan Commissaris der Koningin in de provincie Limburg te Maastricht, 20-12-1977.

39 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Erkelenzer Volkszeitung* 24-11-1976: 'Auch Vlodrop beklagt Verlust des Kollegs'.

40 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig, Schalück aan De Loo, 10-12-1976.

41 *De Limburger* 5-12-1978: 'Rijk koopt kloostercomplex voor bijna 15 miljoen. Opleiding mobiele eenheid in St. Ludwig'.

Grensc conflicten over de transcendent e meditatie

Het plan om een politie school, en later een douane opleiding,⁴² in het kloostercomplex onder te brengen kon niet op onverdeelde instemming rekenen. J. Molenaars van het ministerie van Landbouw en Visserij schreef eind 1978 in een brief, dat de ligging in het (formeel nog niet eens bestaande) natuurgebied De Meinweg het gebouw voor dit doel ongeschikt maakte:

Gezien de grote natuurwetenschappelijke waarde van het gebied, die in belangrijke mate wordt bepaald door stilte en uitgestrektheid, ligt het meer voor de hand te zoeken naar een bestemming voor het klooster die meer in overeenstemming is met de doelstellingen van natuur- en landschapsbescherming.⁴³

Ook in een particuliere protestbrief aan Burgemeester en Wethouders van Vlodrop werd de politievestiging 'afkeurenswaardig' genoemd.⁴⁴ Uiteindelijk gaven voor de regering waarschijnlijk kostenoverwegingen de doorslag om af te zien van het plan. In oktober 1982 bevestigde de regering naar aanleiding van vragen in de Tweede Kamer dat men het complex weer wilde verkopen: 'Ja, afstoting van het voormalige Sankt-Ludwig-klooster ligt in het voornemen'.⁴⁵ Al eerder dat jaar had de gemeente Vlodrop een bestemmingsplan voor het complex vastgesteld dat nog wel uitging van het gebruik als opleidingscentrum, maar tegelijk natuurwaarden trachtte te behouden. Men wenste dat er

enerzijds voldoende mogelijkheden worden geboden voor voortzetting van het gebruik, met voldoende toetsingsmogelijkheden voor instandhouding van de interne waarden; anderzijds rekening wordt gehouden met de ligging van het gebied binnen het potentieel Nationaal Park Meinweg.⁴⁶

In de herfst van 1983 stond St. Ludwig nog steeds leeg, zeer tot ergernis van het gemeentebestuur van Vlodrop.⁴⁷ Dat nam nu de leiding in de onderhandelingen over de verkoop, met de bedoeling dat de Nederlandse staat het onroerend goed weer zou afstoten. Daarbij stond een 'stille' bestemming voorop, bij voldoende waarborg van de financiële belangen van de gemeente. In het begin van 1984 werd vanuit Vlodrop een vragenlijst aan in totaal negen geïnteresseerde kopers

42 GAV, 1.777.811.21, Bestemmingsplan St. Ludwig Gemeente Vlodrop: Planvoorschriften, 11-3-1982, Nr. 929B-V. Zie: <http://www.uclakathjaa.de/stludwig/0000009ae51087f05/0000009b08076b801/index.html> (geraadpleegd op 8-3-2011).

43 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig, Ministerie van Landbouw en Visserij, Hoofdingenieur-Directeur voor Landinrichting, Grond- en Bosbeheer in de Provincie Limburg (J. Molenaars) aan Directeur van de Rijksgebouwendienst in de directie Noord-Brabant en Limburg te 's-Hertogenbosch, 27-11-1978.

44 *Ibidem*, Jos. Frijsinger aan Burgemeester en Wethouders van Vlodrop, 20-12-1978.

45 *Ibidem*, Antwort des Wirtschaftsministers auf eine schriftliche Anfrage, 11-10-1982.

46 GAV, 1.777.811.21, Bestemmingsplan St. Ludwig, 12-3-1982, Nr. 929B-W, p. 11.

47 STAW, Zeitungsausschnitte Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Erkelenzer Nachrichten* 29-3-1983: 'Das Kloster St. Ludwig steht noch immer leer'.

Temidden van fans en journalisten arriveren de Beatles en de Maharishi Mahesh Yogi op het station van Bangor in Wales voor een 10-daagse conferentie over transcendente meditatie, 25 augustus 1967. In 1990 vestigde de Maharishi zich in Vlodrop, waar hij in 2008 overleed. Bron: Flickr.com.

gestuurd (waarvan twee uit Duitsland). Die moesten vooral uitsluitsel geven over de vraag of men wilde meebetalen aan de kosten van de ontsluiting van het terrein, hoeveel personen zich blijvend in de gemeente zouden vestigen, en wat het te verwachten effect zou zijn op de plaatselijke arbeidsmarkt.⁴⁸ Uit de antwoorden bleek dat het mogelijke gebruik van het klooster varieerde van een sportaccommodatie, een congrescentrum en een opleidingsinstituut van de Nederlandse School voor Acupunctuur tot de onderbrenging van jeugdgroepen. Volgens een bericht in een Duitse krant werd in het openbaar echter al in september 1983 over een bestemming als pretpark gesproken: volgens enkele raadsleden uit Vlodrop was er met het 'stille' toerisme geen cent te verdienen.⁴⁹

Aan de Vlodropse belangen werd blijkbaar het beste tegemoetgekomen door de 'Stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve Intelligentie Nederland'. Achter deze stichting zaten aanhangers van de 'transcendente meditatie' van de Maharishi Mahesh Yogi, een Indische goeroe, die vooral door zijn vroegere

48 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig. Gemeente Vlodrop aan verschillende geadresseerden, 4-1-1984.

49 StAW, Zeitungsausschnitte: Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Rheinische Post* 29-9-1983: 'Stille Verwendung für Kloster St. Ludwig'.

contacten met de Beatles beroemd was geworden. In de offerte van deze stichting werd gesteld:

De bestemming die wij aan St. Ludwig zullen geven is zeer wel passend binnen de bestemming die B en W voor ogen staat. Onze stichting organiseert namelijk cursussen en opleidingen waarbij het tot rust komen in een natuurlijke omgeving centraal staat. St. Ludwig krijgt in ons geval de bestemming van een soort 'stiltecentrum'. Geruime tijd teruggetrokken van de drukke dagelijkse bezigheden, volgen de deelnemers cursussen, waarbij de relatie wordt gelegd tussen mentale en physiologische groeiprocessen en de verschillende disciplines van de moderne wetenschap (o.a. natuurkunde, wiskunde, psychologie). Wij verwachten dat gemiddeld ± 400 personen in het complex zullen verblijven. Daarnaast zal zich een groep, verantwoordelijk voor het beheer, permanent vestigen.⁵⁰

In maart 1984 gaf de Stichting Onderwijs WCI bij monde van voorzitter J.A.J.H. Uijen aanvullende argumenten over de positieve effecten van de vestiging op de plaatselijke arbeidsmarkt. Als eerste punt werd daarbij genoemd: 'De verbouwing van het complex om het aan te passen aan onze behoeften'.⁵¹ Of daarmee toen al werd gezinspeeld op een voorgenomen afbraak van het kloostergebouw is niet duidelijk; volgens door de auteur ingewonnen informatie van de *Maharishi European Research University* in Vlodrop viel de beslissing om vedische architectuur tot uitgangspunt van de bebouwing van het terrein te maken, en dus het bestaande gebouw daarvoor af te breken, pas in 1995.⁵²

Nadat de Maharishibeweging het klooster St. Ludwig in 1984 voor ongeveer 1,9 miljoen gulden had verworven,⁵³ werden er al snel bezwaren tegen de nieuwe eigenaren ingebracht. Men vreesde niet zozeer dat de nieuwe bestemming van het complex niet stil genoeg zou zijn, maar dat de kopers tot de meer *destruktiven Kulturen* zouden behoren, zoals een in Duitsland gevestigde *Aktion für geistige und psychische Freiheit / Arbeitsgemeinschaft der Elterninitiativen* in april 1985 aan de burgemeester van Vlodrop schreef, met de toevoeging dat de ervaring leerde dat de plaatselijke economie niet van zo'n vestiging zou profiteren.⁵⁴

Zulke bezwaren waren in die tijd echter zeldzaam. Dat veranderde toen de *Maharishi European Research University* (MERU), zoals de instelling zich nu noemde, in 1997 plannen bekend maakte om het oude kloostergebouw neer te halen en door nieuwe, groots aangelegde bebouwing te vervangen, gebouwd volgens de vedische principes en daarom oost-west gericht. De bouwrichting van het

50 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig. Stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve Intelligentie Nederland aan Burgemeester en Wethouders van Vlodrop, 12-1-1984.

51 *Ibidem*, TM, Stichting Onderwijs WCI Nederland, Nationaal Secretariaat (Drs. J.A.J.H. Uijen, voorzitter) aan College van Burgemeester en Wethouders van Vlodrop, 5-3-1984.

52 E-mail van de heer Rieter, MERU-Vlodrop, aan de auteur, 18-2-2011.

53 http://de.wikipedia.org/wiki/Kolleg_St._Ludwig (geraadpleegd op 9-3-2011).

54 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig. Aktion für geistige und psychische Freiheit/Arbeitsgemeinschaft der Elterninitiativen e.V. (Ingo Heinemann, Geschäftsführer) aan Burgemeester te Vlodrop, 16-4-1985.

St.-Ludwig-klooster naar het zuidoosten had indertijd een politieke bedoeling gehad: het complex was daarmee op de nabije grens en verder op Duitsland gericht, waarmee men duidelijk wilde maken voor wie men wilde werken.⁵⁵

Enige tijd later werden plannen van de MERU bekend om ook aan de Duitse kant van de grens onderkomens te bouwen. Men wilde daar op het terrein van het vroegere brandstofdepot van de *Royal Air Force* in Arsbeck (een stadsdeel van Wegberg) een opleidingscentrum stichten. De plaatselijke pers berichtte over een gevoel van *Überfremdung* bij de bewoners. Men zou zich minder tegen de Maharishibeweging als zodanig als tegen de omvang van het project hebben gekeerd (aanvankelijk was er sprake van 2000 personen),⁵⁶ maar daarbij moet wel worden opgemerkt dat er geen berichten zijn van vergelijkbare bezwaren tegen de Engelse soldaten en hun families, die hier tussen 1952 en 1992 een militair vliegveld onderhielden en die een nederzetting van 180 huizen bewoonden.

In de gemeenteraad van Wegberg konden de partijen het niet eens worden over een besluit over de aanvraag van de MERU-stichting. Omdat de CDU-fractie over een absolute meerderheid beschikte en tegen de aanvraag stemde, was een afwijzing echter onvermijdelijk. De voorzitter van de MERU-stichting in Vlodrop, Wilhelm Bosch, verklaarde daarop in de *Rheinische Post* dat hij nu begreep, 'warum schon vor 90 Jahren die Franziskaner das Kloster St. Ludwig in den Niederlanden errichteten'.⁵⁷ Hij klaagde over de staatsgrens als een belangrijke scheidslijn, hoewel die dat in het grenspolitieke discours allang niet meer was. Het exotische karakter van de Maharishi-beweging leidde dus tot verwarring over de betekenis van het grenslandschap. Later deed de MERU-stichting ook een poging zich te vestigen bij het Drielandpunt bij Vaals. De nabijheid van de grens speelde bij deze keuze volgens de stichting geen rol, afgezien van de rust in dit gebied.⁵⁸ Dat neemt niet weg dat de *Westdeutsche Zeitung*, die daarover in oktober 2004 berichtte onder de kop 'Beatles-Guru im Dreiländereck', het plan voor een *Universität für Weltfrieden* in Vaals in strijd was met andere voorgenomen grensoverschrijdende projecten in de regio Aken.⁵⁹ Toch is de leer van de transcendentale meditatie gericht op 'wereldvrede' en daarom positief over de afschaffing van staatsgrenzen. Kort voor zijn dood in 2008 had de Maharishi zich in Vlodrop onder andere over het Schengenakkoord laten informeren. Omdat het akkoord de afschaffing van de binnengrenzen in Europa beoogde, had hij het 'een symbool van de toenemende eenheid in het wereldbewustzijn' genoemd.⁶⁰

55 Müllejans-Dickmann, 'Een "grensoverschrijdend" monument', 4.

56 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte: Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Erkelenzer Volkszeitung* 7-10-1998: 'Dalheimer befürchten eine Überfremdung'; *Rheinische Post* 8-10-1998: 'Dalheimer fürchten eine Überfremdung'.

57 *Rheinische Post* 17-12-1998: 'CDU: Nach Abwägung aller Aspekte die Ansiedlungspläne ablehnen'.

58 E-mail van de heer Rieter, MERU-Vlodrop, aan de auteur, 18-2-2011.

59 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte: Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Westdeutsche Zeitung* 25-10-2004: 'Beatles-Guru im Dreiländereck'.

60 <http://www.deutsche-nachrichten-agentur.de/de/verzeichnis/international/reports/1712126033> (geraadpleegd op 15-2-2011).

Ook in Vlodrop ontstond er sinds het eind van de jaren 1990 een tegenstelling tussen het vedische streven naar wereldvrede en de grensoverschrijdende regionale integratie. De gemeente Vlodrop had in het voorjaar van 1997 toestemming gegeven voor de afbraak van het kloostergebouw.⁶¹ De gemeente Roerdalen en de provincie Limburg volgden hen daarin. Maar in het najaar van 1997 adviseerde de Raad voor Cultuur in Den Haag het gebouw als monument te beschermen.⁶² In de jaren durende discussie die daarop volgde, lieten de bewoners van de regio zich steeds sterker gelden. Al in het begin van 1998 ontstond er een grensoverschrijdend samenwerkingsverband van tegenstanders van de afbraak.⁶³ Het lijkt erop dat de betrokkenheid aanvankelijk het sterkst was aan de Duitse zijde van de grens. Tijdens een vergadering van de dorpsraad in Dalheim-Rödgen (onderdeel van Wegberg) werd het argument naar voren gebracht dat het klooster St. Ludwig een monument was, dat 'nicht zuletzt durch den 1979 eingestellten Internatsbetrieb ein grenzüberwindendes Symbol darstellt und heute Anziehungspunkt für Touristen ist'. Tegenover de sloop en de nieuwbouwplannen van de *Maharishi European Research University* werd behoud van het oude kloostercomplex dus tot een symbool van de grensoverschrijdende verbindingen verklaard. Dit argument kreeg instemming van vertegenwoordigers van de Nederlandse actiescomités.⁶⁴ Een Roermondse journalist legde echter bij een volgende gelegenheid de vinger op de zere plek:

Als die deutschen Franziskaner keinen Ordens- und Schülernachwuchs für St. Ludwig hatten, waren sie schnell bei der Hand, das Klostergebäude abzustoßen, ohne daß es in Deutschland Unterschriftenlisten gab, obwohl auch zu der Zeit das angeführte 'christliche Moment Kulturkampf' galt. Warum sind die Deutschen auf einmal so gefühlvoll in Bezug auf ein kaltes Zweckgebäude?⁶⁵

De tegenstellingen waren in deze tijd allereerst: MERU plus de lokale en regionale overheden tegenover de actiescomités aan beide zijden van de grens. In de nieuwe eeuw voegde ook de stad Wegberg zich bij de tegenstanders van de sloop. Burgemeester Hedwig Klein beriep zich in 2007 eveneens op de 'grenzüberschreitende kulturelle Bedeutung dieser ehemaligen Klosteranlage'.⁶⁶ Hoewel de staatsgrens voor een aantal deelnemers aan de discussie dus een belangrijke rol speelde, verliep het conflict langs een andere scheidslijn. In vergelijking met de tijd van de sluiting van het College St. Ludwig was de hoofdrol in het grensoverschrijdende politieke engagement van de regionale elites overgegaan op de bevolking in het gebied.

61 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte: Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Rheinische Post* 3-5-1997: 'Nicht unter Denkmalschutz. St. Ludwig kann abergerissen werden'.

62 *Erkelenzer Volkszeitung* 10-10-1997: 'St. Ludwig ist von 'Rijksbelang'.

63 *Rheinische Post* 4-2-1998: 'Widerstand gegen Abriß des alten Klosters nimmt zu'.

64 *Erkelenzer Volkszeitung* 22-4-1998: 'Dorfausschuß für den Erhalt von St. Ludwig'.

65 *Rheinische Post* 22-4-1998: 'Kein Verständnis für die Bemühungen um den Erhalt'.

66 StAW, Bestand: Stadt Wegberg, Nr. 141. Hedwig Klein aan Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen te Den Haag, 19.12.2007.

Het gedeeltelijk gesloopte College St. Ludwig in Vlodrop, september 2008. Foto: Bert Kaufmann.

Ten tijde van de interventie van de burgemeester van Wegberg was het klooster St. Ludwig allang een ruïne. Na een wisselvallige tocht langs de instanties werd de monumentenstatus van het klooster in september 2001 door de Raad van State bevestigd. Enkele uren later waren sloopwerkzaamheden aan het gebouw begonnen, die voordat ze konden worden beëindigd aanzienlijke schade aanrichtten.⁶⁷ In deze beschadigde toestand staat het lege klooster nog steeds tussen de inmiddels rijkelijk voorhanden vedische architectuur: een blijvende patstelling tussen de oude oriëntering op Duitsland van het klooster en de kosmische wetten van de *Maharishi European Research University*.

De geschiedenis van het College St. Ludwig als grenssymbool laat zien hoe willekeurig de samenhang tussen symbolische betekenisgeving en feitelijke functionaliteit kan zijn. Een instelling die in 1979 in de woorden van haar toenmalige directeur 'té weinig op Nederland gericht is geweest',⁶⁸ werd desondanks ook toen al als een teken van de Europese eenwording gezien. Twintig jaar later werd het pas echt als 'grenzüberwindendes Symbol' opgeëist, toen het erom ging de aanspraken van een vreemde subcultuur af te weren, in dit geval dus om nieuwe symbolische grenzen te trekken en te verdedigen.

67 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte: Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Erkelenzer Volkszeitung* 18-9-2001: 'Denkmalterror an christlichem Kulturgut löst Bestürzung aus'.

68 Munnix, 'College St. Ludwig in Vlodrop', 18.

De IJzeren Rijn: van *Tor zur Welt* tot steen des aanstoots

De directeur van het Ludwigcollege, Werinhard Einhard, verklaarde het relatieve isolement van de school in het Nederlandse gastland in 1979 ook uit de verkeerssituatie: 'Dat er geen verkeersverbindingen met Roermond zijn, is mijns inziens mede debet aan het feit, dat de studenten nauwelijks contact met Nederlandse leeftijdgenoten hebben'.⁶⁹ Toch had het klooster een eigen spoorverbinding via de spoorlijn die de steden Mönchengladbach en Roermond met elkaar verbond, en waaraan zowel stations in Vlodrop (Vlodrop-Station) als in het huidige Wegberg (Dalheim, Arsbeck en Wegberg) lagen.

Deze spoorlijn was onderdeel van de zogenaamde IJzeren Rijn, die het Ruhrgebied verbindt met de haven van Antwerpen. Bij het delingsverdrag van 1839, waarin de Belgische onafhankelijkheid van Nederland werd geregeld, was de nieuwe Belgische staat zo'n verbinding door het Nederlandse gebied in Limburg toegezegd. Daarbij was toen overigens eerder aan een kanaal of een straatweg gedacht. De IJzeren Rijn diende de economische belangen van België en Duitsland, maar ging in tegen de belangen van Nederland, in het bijzonder die van de met Antwerpen concurrerende Rotterdamse haven.

In de jaren 1870 overtroefden de belanghebbende plaatsen Rheydt, Dahlen, Beeck, Wegberg en Arsbeck een combine van noordelijker gelegen Duitse gemeenten. Zij slaagden erin het tracé van de spoorlijn langs hun gemeenten aan te laten leggen.⁷⁰ De spoorlijn kruist daardoor de Duits-Nederlandse grens bij Vlodrop en Dalheim, vlakbij het later aangelegde College St. Ludwig. Door deze ontwikkeling werd het grensplaatsje Dalheim aan het eind van de negentiende eeuw een *Tor zur Welt*. Want behalve voor het vervoer van industrieproducten werd de nieuwe spoorlijn ook gebruikt voor de transfer van emigranten uit het oosten van Duitsland, Polen en Rusland via Antwerpen naar de Verenigde Staten. Voor deze emigranten werd in 1911 een groot overnachtingsverblijf bij het station van Dalheim gebouwd.⁷¹ Men ziet hier de grensparadox in werking: *Tor zur Welt* kon Dalheim alleen zijn zolang de grenscontrole daadwerkelijk functioneerde en de reis daarom aan de grens onderbroken moest worden.

Na 1945 vond er op de IJzeren Rijn nog maar weinig goederenvervoer plaats, waaronder vooral militaire transporten.⁷² Vanaf het midden van de jaren 1950 keerden de Duitse grensgemeenten zich tegen het geringe gebruik van deze verbinding. Toen in 1954 het voornemen bekend werd om het in Duitsland gelegen tracé van de IJzeren Rijn tot een enkel spoor terug te brengen, maakte de direc-

69 *Ibidem*, 18.

70 StAW, Eiserner Rhein (1871-2007), 'Denkschrift betreffend die Tracirung der von der Bergisch-Märkischen Eisenbahn-Gesellschaft zu erbauenden Eisenbahn von M. Gladbach nach Roermond zum Anschluss an die projectirte Bahn von Roermond nach Antwerpen (1871)'.

71 StAW, Zeitungsausschnitte Eiserner Rhein, 1997-2001, *Erkelenzer Nachrichten* 20-4-2000: 'Dalheim war einmal ein "Tor zur Welt"'.
 72 StAW, Bestand Amt Myhl, Nr. 91: Entwicklungsplanung, 1964-1968; Amt Myhl, Der Amts- und Gemeindedirektor (Sieben), Situationsbericht über die Eisenbahnstrecke Mönchengladbach-Dalheim-Roermond, 11.11.1966.

teur van de gemeente Wegberg bezwaar met een voor de volgende decennia kenmerkende, maar enigszins tegenstrijdige argumentatie. Enerzijds pleitte hij voor het behoud van het Duitse baanvak omdat de regio door de grensligging geen achterland had en er derhalve 'fast doppelte Entfernungen gegenüber dem innerdeutschen Verkehr zurückgelegt werden [müßten]', anderzijds wees hij op het grensoverschrijdende belang: het was 'nicht unwahrscheinlich, daß auf Grund allgemeiner ländernachbarlicher Beziehungen eine Verkehrsbelebung einsetzt'.⁷³ In deze verkeerspolitieke argumenten werd tegelijk gewezen op een bestaand isolement door de grens, dus 'vervreemding', en op een verwachte ontsluiting door toenemende grensoverschrijding, dus eerder 'coëxistentie'.

Naast de spoorverbinding tussen Mönchengladbach en Roermond bestond er feitelijk in de hele *Kreis* Erkelenz op een grenstraject van 24 kilometer slechts één grensovergang voor doorgaand grensoverschrijdend verkeer en wel een *Bundesstraße* in het noorden van de *Kreis* bij Elmpt. Daarom spande Amt Myhl zich vanaf het midden van de jaren 1960 in voor de aanleg van een nieuwe grensoverschrijdende weg, die de Nederlandse grens ten zuiden van Dalheim-Rödgen bij de *Dalheimer Mühle* zou moeten passeren.⁷⁴ In het begin van de jaren 1970 bleek dat het reeds gevorderde overleg niet tot resultaten had geleid als gevolg van veranderende competenties door gemeentelijke herindelingen en opkomende bezwaren aan Nederlandse zijde in verband met de aantasting van het natuurlandschap.⁷⁵

Het 'kleine grensverkeer' was in de jaren 1960 al zo druk geworden dat er voor het grensverkeer tussen Dalheim en het klooster St. Ludwig al meer dan duizend vergunningen waren uitgereikt.⁷⁶ Maar voor het autoverkeer bleef de deficiënte verkeersinfrastructuur belemmerend werken op grensoverschrijdende contacten. Dat geldt tot op heden in feite voor het gehele Duits-Nederlandse grensgebied. In 1966 meende de directeur van Amt Myhl dat het ontbreken van een grensoverschrijdende verkeersverbinding de economische betrekkingen over de grens belemmerde, maar ook dat de culturele en vriendschappelijke relaties erdoor zouden kunnen verbeteren. Hij verbond een verzoek om de spoorlijn tussen Mönchengladbach en Roermond open te stellen voor personenvervoer met het veel bredere Europese eenwordingsproces: deze verdere stap was noodzakelijk in verband met de 'wachsende Bedeutung des gemeinsamen Marktes'.⁷⁷

73 StAW, Eiserner Rhein (1871-2007), Gemeindedirektor Wegberg an Oberkreisdirektor (Erkelenz), 12-7-1954, p. 1-2.

74 StAW, Bestand Amt Myhl, Nr. 91, Entwicklungsplanung, 1964-1968.

75 StAW, Ordner ÖPNV 1. *Rheinische Post* 24-2-1978: 'Im Grenzland fehlen Ost-West-Verbindungen'.

76 StAW, Bestand Amt Myhl, Nr. 3, Geplanter Bau einer Verbindungsstraße zwischen Dalheim-Rödgen und Melick-Herkenbosch, 1966-1971. Kurzvermerk über die Besprechung im Gemeindehaus von Melick-Herkenbosch am 6.3.1967.

77 StAW, Bestand Amt Myhl, Nr. 91, Entwicklungsplanung, 1964-1968; Amt Myhl, Der Amts- und Gemeindedirektor (Sieben), Situationsbericht über die Eisenbahnstrecke Mönchengladbach-Dalheim-Roermond, 11.11.1966.

De ontwikkelingen verliepen echter omgekeerd. Aan de Duitse kant was de reductie tot een enkelspoor sinds 1958 stapsgewijs doorgezet.⁷⁸ In 1973 werd het station Vlodrop-Station gesloten.⁷⁹ In het begin van 1978 moesten de gemeentelijke instanties zich teweer stellen tegen plannen van de Duitse spoorwegen om het vervoer per spoor, dat tot dan toe nog tot vlakbij de landsgrens tot aan station Dalheim plaatsvond, geheel te beëindigen en door een busdienst te vervangen. De argumenten die hier in Wegberg en ook in Mönchengladbach tegenin werden gebracht, stelden de grensoverschrijdende aspecten centraal. In Mönchengladbach stelde men:

Aus dem europäischen Gemeinschaftsgedanken heraus ergibt sich der Zwang zu einer engen Verflechtung der Volkswirtschaften. Hierfür gilt es, Grenzhindernisse abzubauen durch einen leistungsstarken Ausbau der Verkehrsverbindungen. Die vorhandenen internationalen Bemühungen müssen daher auch Beurteilungskriterien der Deutschen Bundesbahn für die derzeitige Situation des Schienen-Personenverkehrs Rheydt-Dalheim sein. Es gilt, den grenzüberschreitenden Schienenpersonenverkehr hier für die Zukunft aufzubauen. Diese Entwicklung wird durch die beabsichtigte Umstellungsmaßnahme behindert.

Daarnaast werd een regionaal argument aangevoerd: het internationale karakter van het geplande natuurpark Maas-Schwalm-Nette zou gediend zijn met grensoverschrijdend toeristenverkeer over het spoor.⁸⁰ De reactie van de stad Wegberg drukte de vrees uit 'daß der notwendigen und gewollten Integration der Regionen ein wesentliches Element genommen wird'.

De plannen voor reactivering van de IJzeren Rijn tussen Antwerpen en het Ruhrgebied werden hier nog als argument aan toegevoegd.⁸¹ Maar daarmee kwam men in een internationaal moeilijk parket. Want de strategische economische belangen waren sinds de negentiende eeuw niet echt veranderd. Het weer in bedrijf stellen van de IJzeren Rijn was wel een Belgisch en Duits, maar geenszins een Nederlands belang. Vandaar dat de Nederlandse Spoorwegen (NS) geen energie staken in het reactiveren van het Nederlandse baanvak.

In 1980 slaagde men erin de status quo te behouden, dat wil zeggen dat het enkelsporige baanvak tussen Mönchengladbach-Rheydt en Wegberg-Dalheim in gebruik bleef voor personenvervoer door de Duitse spoorwegen. De dienstregeling werd echter in de jaren daarna zodanig uitgedund dat men vreesde voor een sluipende stillegging.⁸² In 1988 probeerden de betrokken gemeenten in een gezamenlijke campagne het grensoverschrijdende personen-

78 http://de.wikipedia.org/wiki/Eiserner_Rhein (geraadpleegd op 24-2-2011).

79 'Adieu! Vlodrop Station', *Roerstreek* 6 (1974) 52-53.

80 StAW, Ordner ÖPNV 1, Stadt Mönchengladbach, Der Oberstadtdirektor, Referat für Stadtentwicklung, Januar 1978: Stellungnahme der Stadt Mönchengladbach zur neuen Netzkonzeption der Deutschen Bundesbahn.

81 StAW, Ordner ÖPNV 1, Der Stadtdirektor (Wegberg) an den Regierungspräsidenten (Köln), 10.1.1978 (Entwurf).

82 StAW, Ordner ÖPNV 1.

verkeer op de IJzeren Rijn te stimuleren. Hierin werkten de steden Roermond, Mönchengladbach en Wegberg samen.⁸³ Er werd een rapport opgesteld over het onbenutte reizigerspotentieel en aan de Duitse kant van de grens werden meer dan 26.000 enquêteformulieren naar de bewoners verzonden, waarvan er bijna 6.000 werden teruggestuurd. Zo'n 4.000 inwoners gaven daarin aan dat zij toekomstige personentreinen naar Roermond zouden gaan gebruiken.⁸⁴

De Nederlandse Spoorwegen trokken zich van deze initiatieven weinig aan. Zij gingen ervan uit dat alleen de twee bestaande spoorweggrensovergangen in Limburg – die bij Venlo en die bij Heerlen – wenselijk en economisch nuttig waren. Men bestreed niet alleen dat er een behoefte zou zijn aan een verbinding over het tracé van de IJzeren Rijn, maar in een eerste opmerkelijke verschuiving in de argumentatie werd nu ook het bestaan van het beschermde natuurgebied De Meinweg tegen de uitbreiding van het spoorverkeer aangevoerd. Volgens de NS 'sei jegliche Verkehrszunahme [dort] zu vermeiden'.⁸⁵ Natuurbescherming werd daarmee dus als zelfstandige waarde gedefinieerd, niet meer als aspect van de vrijetijdsbeleving. Door deze houding verminderde de mogelijkheid om via het binationale natuurpark grensoverschrijdende interactie te bevorderen.

In 1992 werd het goederenvervoer op de IJzeren Rijn definitief gestaakt. Naar aanleiding daarvan vatte een Nederlands persbureau de meningsverschillen over de IJzeren Rijn als volgt samen:

Die Gemeinde Melick-Herkenbosch, die Naturschützer und die Verantwortlichen des im Entstehen befindlichen Naturparks Meinweg fordern den Abriß der Bahnlinie. Und ob die Bemühungen der Grenzregio Rhein-Maas-Nord, der Gemeinden Roermond, Wegberg und Mönchengladbach sowie des Kreises Heinsberg um den 'Eisernen Rhein' mehr als Lippenbekenntnisse sind, bezweifeln viele Experten.⁸⁶

Vijf jaar later kwam de IJzeren Rijn opnieuw op de politieke agenda en nu kwam er andere, veel ernstiger conflictstof aan het licht. Tot nu toe was de revitalisatie van het goederenvervoer tussen Antwerpen en het Ruhrgebied gebruikt als hefboom om ook het personenvervoer op het traject tussen Mönchengladbach en Roermond mogelijk te maken, maar nu werd, andersom, in 1997 in Roermond aangevoerd: 'Wenn die Strecke für den Personenverkehr freigegeben wird, befürchten viele Anwohner auch die Wiederaufnahme des internationalen Güterverkehrs'.⁸⁷ Het herstel van het goederenvervoer werd nu als een bedreiging

83 StAW, Ordner ÖPNV 2, Hauptamt (Wegberg), Vermerk, 2.11.1988.

84 StAW, Ordner ÖPNV 3, Stadt Mönchengladbach, Amt für Stadtentwicklung, Statistik und Wahlen; Stadt Wegberg, Hauptamt: Befragung zur Nutzung der Eisenbahnlinie Mönchengladbach-Dalheim, durchgeführt in der Stadt Wegberg und im Stadtbezirk Mönchengladbach-Rheindahlen. Vorlage für die Arbeitsgruppe 457 des Regionalausschusses Köln, Januar 1989 (Konzept).

85 StAW, Ordner ÖPNV 3, Vermerk über die Ergebnisse der Besprechung bei Herrn Präsident Dr. Beck, DB-Direktion Köln am 15.8.1989.

86 StAW, Eiserner Rhein (1871-2007). Pressebüro nld: 'Vom Herzogtum Limburg nach Preußen. 'Eiserner Rhein' – belgischer Korridor durch die Niederlande zum Ruhrgebiet. Nach 113 Jahren wurde der Güterverkehr eingestellt' (9-7-1992).

'Verzet': Straatfeest tegen de 'IJzeren Rijn': grensoverschrijdende protestbijeenkoms in 2000. Collectie Stadtarchiv Wegberg.

gezien en vanaf dat moment domineerde dit het debat. In april 2000 werden de gemeenten Wegberg, Mönchengladbach, Roerdalen en Roermond het erover eens dat de activering van de IJzeren Rijn voor vervoer op lange afstand verhindert moest worden.⁸⁸ Al snel werden er aan beide zijden van de grens, net als bij de gezamenlijke acties tegen de sloop van St. Ludwig, actiecomités opgericht, die veel media-aandacht kregen toen zij grensoverschrijdend 'schouder aan schouder' demonstreerden bij het overstreden tracé.⁸⁹ Opnieuw werd hierbij het idee van grensoverschrijdende samenwerking semantisch verbonden met verzet.

In de gemeenteraad van Wegberg werd dit verzet in 2001 overigens alleen door de CDU ondersteund.⁹⁰ De partij beschikte echter, zoals gezegd, over een absolute meerderheid. In het conflict stonden – en staan – in principe partijen met een Europees perspectief (de voorstanders van de IJzeren Rijn) en die met een regionale, maar zeker ook transnationale oriëntatie (de tegenstanders) tegenover elkaar. Het conflict werd verder beïnvloed door de houding van Nederland, dat er niet op uit was de eigen zeehavens van Rotterdam een concurrentienadeel te bezorgen. Enigszins verwarrend in het debat blijft de betekenis die aan het milieu werd gehecht. Terwijl de *Grünen* in Wegberg de reactivering van de IJzeren Rijn ondersteunden omdat zij de verschuiving van het goederen-transport naar het spoor op ecologische gronden toejuichten, was het behoud van het natuurpark De Meinweg aan Nederlandse zijde een van de belangrijkste argumenten tegen het weer in gebruik nemen van het oude tracé.

87 StAW, Zeitungsausschnitte Eiserner Rhein, 1997-2001. *Rheinische Post* 7-10-1997: 'Bis Dalheim fünf Jahre sicher'.

88 *Ibidem*, 1-4-2000: 'Eiserner Rhein'.

89 *Ibidem*, 7-4-2000: 'Morgen Schulterschluss mit den Niederländern'.

90 *Rheinische Post (Erkelenzer Zeitung)* 5-7-2001: 'Wegberger Einspruch von Ratsmehrheit gebilligt – gegen die Stimmen von SPD, FDP und Grünen. Nur CDU gegen Eisernen Rhein'.

De aan beide zijden van de grens levende wens om personenvervoer op het bestaande spoor mogelijk te maken raakte door dit conflict op de achtergrond. De paradoxale uitkomst van het proces was dat de strijd tegen een grensoverschrijdende verkeersverbinding de mensen aan deze en gene zijde van de grens 'aan elkaar laste', zoals een krantenkop het in 2002 uitdrukte.⁹¹

Besluit

Beziet men de inspanningen om na de Tweede Wereldoorlog op lokaal niveau tot afbouw van grenzen te komen, dan wordt zichtbaar dat de retoriek van de Europese eenwording ook hier lang voorop stond. Grensoverschrijdende samenwerking leek een microbijdrage aan een macroproject. Bij nader inzien blijkt echter dat de processen op microniveau niet alleen volgens een andere logica verliepen dan die op macroniveau, maar daar vaak regelrecht mee in strijd waren. In beide hier *en détail* onderzochte voorbeelden waren de bij het slechten van de grens betrokken actoren bij de gemeenten, maar vooral bij de protestbewegingen te vinden. Het protest richtte zich in beide onderzochte gevallen tegen de logica van grensoverstijgingen op grotere schaal: in het geval van de IJzeren Rijn tegen het primaat van de Europese economische vervlechtingen, in het geval van de MERU-universiteit tegen een heterodoxe wereldomspannende leer. 'Verzet' was hier het uitgangspunt op grond waarvan grensoverschrijdende communicatie tot stand kwam. Net als bij de 'paradox van de grens' bracht hier niet harmonie mensen over de grens bijeen, maar meningsverschil en conflict. De scheidslijn viel echter niet samen met de staatsgrens, maar volgde lijnen die daar dwars op stonden.

In alle perioden werd het topografische verschijnsel grens zelf als instrument ingezet. Nu eens waren politieke en culturele nationale verschillen aanleiding voor de vestiging van een Duitse katholieke orde op Nederlands grondgebied, dan weer werd de gepostuleerde 'internationaal verbindende' geschiedenis daarvan door de binationale actiecomités als argument voor het behoud als monument naar voren gebracht. Alle belemmeringen die het bestaan van de grens meebracht ten spijt zijn de mensen steeds in staat geweest creatief met dit verschijnsel om te gaan. Het grensoverschrijdende karakter van het grensgebied tussen Vlodrop en Dalheim is tegenwoordig vooral gebaseerd op de mobilisering van 'kleine transcendenties' tegen de 'grote transcendenties'. Dit kan echter alleen werkzaam zijn zolang de grens een reëel gegeven is.

Het hier onderzochte grensgebied is qua verkeersinfrastructuur zeker geen *integrated borderland* in de zin van Oscar J. Martínez, eerder een *coexistent borderland*. Maar mede door de conflicten over deze ontbrekende infrastructuur heeft zich een aanzienlijke mate van *transborder interaction* ontwikkeld, die eerder bij Martínez' definitie van een *integrated borderland* past. De dragers van deze interactie waren aanvankelijk vooral de regionale elites (bijvoorbeeld gemeentelijke

91 *Rheinische Post (Birkelenzer Zeitung)* 22-11-2002: 'Betroffene diesseits und jenseits der Grenze vereinbaren mehr gemeinsames Vorgehen besonders bei UVP. Der Eiserne Rhein schweißt zusammen'.

politici); met de actiecomités werd later een groot deel van de bevolking zelf actief. Het is daarom nodig het analysemodel van Martínez verder te verfijnen door verschillende actoren te onderscheiden, zoals ook Baud en Van Schendel hebben voorgesteld. Zij zien een verschil tussen het handelen van centrale en regionale elites, en daarnaast van de regionale bevolking. Als regionale elites en de regionale bevolking samenwerken tegen de centrale staat spreken Baud en Van Schendel over een *rebellious borderland*.⁹² Hoewel deze constellatie van krachten in de regio rondom Vlodrop en Wegberg wel herkenbaar is, lijkt mij dit begrip voor dit gebied te dramatisch. Daarbij speelt ook een rol dat politieke meningsverschillen in West-Europa over het algemeen vrij vreedzaam worden uitgevochten. Maar het klopt wel dat de grensoverschrijdende integratie van een grensregio hier tot stand kwam tegenover degenen die meestal als dragers daarvan worden gezien.

Dat is een paradox die zou moeten worden toegevoegd aan de door Ad Knotter beschreven 'paradoxen van de grens'. Een andere bestaat erin dat de marginaliteit van een regio als gevolg van de grensligging tot intensieve contacten met de buitenwereld kan leiden. De Duitse grensplaats Dalheim is op een bijzondere wijze verbonden met de internationale geschiedenis als *Tor zur Welt* voor massa's Oost-Europese emigranten op wereldreis naar het Amerikaanse paradijs. Tegenwoordig is de plaats de locatie van een ander soort 'skurrile Internationalität', zoals Michael Schulz in 2007 het formuleerde. Deze keer was de 'internationaliteit' gebaseerd op de magneetwerking van de (toen nog in Vlodrop wonende) Maharishi Mahesh Yogi op vele zoekenden naar zingeving.⁹³

De verzetscultuur die zich hier heeft ontwikkeld en die daadwerkelijk tot een vorm van grensoverschrijdende samenwerking 'van onderop' heeft geleid, zoals die in andere, conflictarmere grensgebieden vaak tevergeefs wordt gewenst, kwam oorspronkelijk grotendeels voort uit conservatieve en deels ook xenofobe motieven. Maar het is niet uitgesloten dat zich vervolgens een politiek leerproces heeft voorgedaan. 'Burgermoed' als uitgangspunt in de strijd tegen de IJzeren Rijn leidde in 2000 tot de uitspraak dat men verzet wilde plegen 'wie einst der heutige Außenminister Joschka Fischer' (die in dat jaar als voorheen linksradicale straatvechter bekend werd).⁹⁴ En de strijd tegen het verdere verval van het klooster St. Ludwig wordt tegenwoordig niet in de laatste plaats ondersteund door de Socialistische Partij in Nederland en de afdeling Heinsberg van *Die Linke* in Duitsland.⁹⁵ Er is dus wel degelijk *beweging* aan deze zo verkeersarme grens.

Vertaling Ad Knotter.

92 Baud en Van Schendel, 'Toward a comparative history of borderlands', 227-229.

93 Michael Schulz, 'Dalheim für Roermonder. Versuch eines Kulturführers', in: Stichting Ruimte (ed.) *De luis in de pels. Opstellen bij het tienjarig bestaan van de Stichting Ruimte, 1997-2007* (Roermond 2007) 106-125, aldaar 107.

94 StAW, Zeitungsausschnitte Eiserner Rhein, 1997-2001. *Rheinische Post* 17-3-2000: 'Notfalls Schiene besetzen – wie einst Joschka Fischer'.

95 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL). z-ac (www.z-ac.de), *Zeitung für Aachen und Umgebung* 29-5-2007: 'Meditieren aus Ruinen'.